

Невенка БОГОЈЕВИЋ-ГЛУШЧЕВИЋ

ПОРИЈЕКЛО И УСТАНОВЉЕЊЕ НОТАРСКЕ СЛУЖБЕ У СРЕДЊОВЈЕКОВНИМ ИСТОЧНОЈАДРАНСКИМ ГРАДОВИМА

Кључне ријечи: нотар, нотаричар, нотарске књиге, carta, канцелар, словенска канцеларија

I

ПОРИЈЕКЛО НОТАРИЈАТА

1. Као и у свим европским земљама, нотаријат је и у источно-јадраним градовима италијанског поријекла¹. Јавља се по први пут у једанаестом вијеку, накратко, да би у дванаестом и тринаестом доживео праву експанзију у свом развоју. У Задру се, према сачуваним подацима, нотар појавио 1146. год., у Сплиту 1176. год., у Дубровнику 1164. год., а у Котору 1200. године². Увођење нотарске службе била је културна потреба, изазвана развојем комуналних послова у градовима, као и социјалних прилика у комунама уопште.³

По одредбама Статута градских комуна и нотарских докумената може се закључити да су у почетку, као и у Италији, Њемачкој и другим европским земљама тога доба, највећим дијелом свештеници вршили нотарску службу⁴. Тако је, примјера ради, у току дванаестог вијека у Котору, значајном српском граду на јужним обалама Јадранског мора, било неколико нотар из свештеничких редова⁵. При томе, били су

¹ Детаљније о нотаријату у Италији код Hoyt, R.S., *Europe in Middle Ages*, Brace World, New York, 1957; Saponi, *L'eta della Rinasceta. Secoli XIII-XVI*, Milano 1958.

² Т. Smičiklas, *Codex Diplomaticus*, Zagreb 1898, II, 342.

³ О томе у литератури детаљно код: М. Kostrenčić, *Hrvatska pravna povijest i Zakonik cara Dušana*, Zagreb 1923, str. 202; N. Bresslau, *Handbuch der Urkundelehre*, I, Leipzig 1912, str. 184.

⁴ Статути Дубровника, Сплита, Задра, Котора, Хвара и других градских средишта, као и нотарске књиге обилују подацима о томе да су нотари из реда свештенства.

⁵ Детаљније код: М. Sufflay, *Die dalmatinische Privaturkunde, Sitzungsberichte d. Akad. d. Wissensch., phil-hist. Klasse*, 147, Wien 1904, 9

заступљени сви чинови црквене хијерархије: *episcopus, presbyter, monachus diaconus, subdiaconus*.⁶ Примјера ради, документ из 1124 год. о томе да су которски бискуп Урсације и властела которска даровали цркви св. Трипуна неко земљиште, написао је бискуп који је вршио службу нотара, наводећи да је то учинио «*per voluntatem omnium nobilium*»⁷.

2. За читаву јужнојадранску обалу и Далмацију до средине XII вијека нема података на основу којих би се могло закључити да су писари као стручна лица састављали исправе. Нема ни података, или пак мало позитивних, о њиховом поријеклу⁸.

Први нотари, будући да су били свештеници, нијесу полагали заклетву на суду јер је њихово свједочење неваљано⁹, па је њихова одговорност била другачија од осталих комуналних чиновника. То је у скоро свим градским средиштима утицало на појаву самовоље нотара и злоупотребу при обављању службе. Стога су комуналне власти далмагинских и јужнојадранских градова свештеницима, почев од тринаестог вијека, почели одузимати нотаријат. У том погледу експлицитне статутарне одредбе садржао је статут града Котора у штампаном издању из 1616. године у којему је дословце било записано да нотар не смије бити свештеник.¹⁰ Било је неких незнатних одступања, везаних за градове под српском влашћу у којима је било дозвољено у тринаестом вијеку да нотарски посао обавља свештенство.¹¹ Међутим, у четрнаестом вијеку у скоро свим приморским градовима били су врло ријетки домаћи свештеници као нотари. Једино су у Бару и Улцињу, најјужнијим јужнојадранским градовима остали свештеници и даље у нотарској служби, јер ти градови, због слабих имовинских прилика нијесу могли плаћати сталне нотаре¹². У другим комунама овај посао све више обављају страни професионални нотари, махом из Италије, или домаће школовано становништво.¹³ Страни нотари су били већином из Анконитанске Марке (из Ауксима, Ђентилиције, Новаре, Фирма,

⁶ M. Sufflay, *op.cit.*, str.14 .

⁷ M. Sufflay, *op.cit.*, str.14

⁸ J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, str.442.

⁹ Stat. Cath. cap. 128. De testimonio clericorum non acceptando. Quia clericos ad facienda sacramenta constringere non valemus, ideo volumus quod nullus clericus possit super aliquem laicum testificari, nec valeat eius testimonium, etiam si fuerit assignatus in testem.

¹⁰ Stat. Cath. cap. 295, Ut clericus non pussit esse Notarius.

¹¹ Види: Ž. Bujklič, *Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune*, Nikšić 1987, str. 221.

¹² И. Синдик, *Комунално уређење которске комуне од друге половине XII до средине XIV века*, СКА, Београд 1954, стр. 175.

¹³ M. Sufflay, *Die dalmatinische Privaturkunde*, 14 с.

Болоње, Ескула, Монтебара)¹⁴, али их је, у мањем броју, било и из других италијанских области (из Милана и Апулије).¹⁵

II ИЗБОР У ЗВАЊЕ

1. Нотара су бирале градске власти¹⁶. Након пада под власт Венеције, такве ингеренције су имали Млечани. То се десило претежно крајем тринаестог и у првој половини четрнаестог вијека. Илустративне су у том погледу одредбе которског статута донијете у првим деценијама четрнаестог вијека, када се град Котор својевољно предао Млечанима¹⁷. Занимљиве податке за Котор и друге приморске градове налазимо у списима из млетачког архива које је сакупио Грегор Чremoшник.¹⁸

При ступању на службу сваки нотар је, како показују статутарне одредбе већине градских комуна у четрнаестом вијеку, полагао заклетву и потписивао се као „*iuratus notarius communis*”. Тиме је, у погледу законске одговорности, био изједначен са свим другим чиновницима, и како смо већ раније навели, није био случај у вријеме када су нотарске послове обављали свештеници. Поред титуле „*iuratus notarius*” нотар је имао и другу титулу, обично додатак првој „*imperiali potestate notarius*”, или „*sacri palatii notarius*”. Под млетачком влашћу нотар је поред наведених носио и титулу „*et Ducali Venetiarum auctoritate notarius*” - Ове титуле давали су цар и папа, а служиле су као свједочанство више правне образваности нотара.

¹⁴ П. Рокаи, Дубровник и Анконитанска Марка у средњем веку, Филозофски факултет у Новом Саду, књ. 37, Нови Сад 1995, стр.154.

¹⁵ Jireček, *Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner*, Archiv f. sl. Phil, 26, Berlin 1904, str. 213.

¹⁶ Stat. Rag., V. Bogišić - K. Jireček, *Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272 cum legibus aetate posteriore insertis atque cum sumariis, adnotationibus et scholis a veteribus iuris consultis Ragusinis additis*, Monumento historico iuridica Slavorum meridionalium, vol.10, Zagreb, 1904, cap.12; K. Kadlec, *Statuta et reformationes insulae Brachiae cum legibus, privilegiis, gratis et indultis ducalibus pro Communitate Brachiensi*, Monumenta historico iuridica Slavorum meridionalium, vol. XI, JAZU, Zagreb 1926, cap.17; J. J. Hanel, *Statuta et leges civitati Spalati*, Monumenta historico iuridica Slavorum meridionalium, pars I, vol. 2, JAZU; Zagreb, 1878, cap.16; S. Ljubić, *Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis ordonae et civitatis insulae Lesinae*, Monumenta historico iuridica Slavorum meridionalium, pars I, vol. 3, JAZU; Zagreb, 1882-1883, cap. 23. i niz drugih statuta gradova i ostrva.

¹⁷ Stat. Cath. Sub Domm. Venetiis., *Tempore Nicolas Pisani*, cap, 14 (1432), *Confirmatio D. Joannis de Luxia Cancellarii Communiis Cathari; 1459., ... ut in futurum tollatur omnis differentia super electione et cassatione cancellarii communis Cathari, deliberavimus cum ipso nostro consilio, quod clectio et cassatio cancellarii predicti spectat et pertinet nostro dominio.*

¹⁸ Г. Чremoшник, Которски дукали и друге листине, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, 1926, pag. 187.

2. Дужности нотара јасно су прецизиране у статутима. Мање више, сваки статут садржавао је исте нотареве дужности. Издвајамо одредбу которског статута, будући да је она најдетаљнија у набрајању нотаревих обавеза. Нотар је у средњовјековном Котору присуствовао сједницама Вијећа, водио је записник и потписивао га. У суду је за вријеме расправа сједео са судијама, читао законе који су се односили на расправу, водио записник и писао све остале акте „testamenta, cartas, instrumenta, sententias et alia acta iudicaria”¹⁹. Сем ових послова у суду, нотар је у својој канцеларији водио дјеловодни протокол (letterae missae et receptae) и писао и држао у реду *privilegia Communitatis*. Осим тога, у књиге, нотар је преписивао сва документа, која су пролазила кроз канцеларију које су прегледане полугодишње. Ове књиге су се очувале до данас и чине богату ризницу наше правне културе која чека да буде истражена на начин како то она заслужује²⁰.

Рад у канцеларији био је редован у градовима сјеверне јадранске регије, почев од једанаестог вијека, а са незнатним одступањима или пак нешто каснијим почецима у неким јужнојадранским градовима. Исправа коју је нотар састављао означавала се општим називом „carta” или „instrumentum” са додатком о каквом се послу ради „instrumentum (carta) de obligatione, pignoratione, debiti”. У тринаестом вијеку на сјеверу и нешто касније, након доласка млетачке власти, у јужнојадранским градовима детаљно су у статутима побројане све врсте исправа што су их писали нотари, што свједочи о уређивању административних послова у општинским канцеларијама по узору на Млечане. За сваку исправу плаћала се такса по статутарним одредбама. Примјера ради у которском статуту те су одредбе унијете за вријеме владавине млетачког комеса Николе Писанија 1431. године.²¹

III КОНТРОЛА РАДА

1. Нотар је у свом раду био самосталан. Наравно да то није значило апсолутну слободу, већ је нотарев рад био под надзором. У тре-

¹⁹ Stat. Cath. cap, 47, De notario quod sedeat cum Judiicibus. (1316. god.).

²⁰ Нотарске књиге су најзанимљивије правно свједочанство о животу у средњовјековним комунама. Садрже разноврсне податке од значаја за право и друге сегменте живота у приморским комунама. Оне су огледало примјене правних прописа у пракси и заправо оне најбоље одсликавају стварни живот града у средњем вијеку. Скоро сваки приморски град је сачувао своју нотарску рукописну заоставштину. Захваљујући великом ангажману који је крајем деветнаестог и почетком двадесетог вијека учинила ЈАЗУ са екипом врхунских познавалаца архивске грађе наших приморских градова дио тог материјала је објављен у серијским свескама и драгоцјено је свједочанство живота приморских градова у средњем вијеку.

²¹ Stat. Cath. Sub, Dom,- Ven. cap. 4, Tempore N. Pisani, Taxatio solutionum.

ћој деценији XIII вијека, у сјеверним далматинским градовима то је радио егзаминатор²², а у јужнојадранским аудитор²³, лице које је због контроле нотарева рада присуствовало састављању исправа. У неким градовима јужнојадранске регије било је и другачијих рјешења. Примјера ради у Котору се контрола нотарева рада обављала на начин да се исправа могла (почев од 1221. године) састављати једино на суду пред судијом и свједоцима. Нешто касније и у овом граду контрола је вршена преко аудитора. Нотар који је радио противно прописима, позиван је на одговорност.²⁴ Статутарна правила у свим градовима јадранске обале показују да су у другој половини четрнаестог вијека, изузев у Будви,²⁵ службеници који су контролисали нотарев рад називани егзаминаторима.²⁶

Независно од тога како су називани, контролори нотарева рада су, према сачуваним документима, били само властела. Бирани су на кратак рок од пола године. С једне стране избјегавала се злоупотреба у раду, а са друге су се грађани због велике одговорности коју повлачи за собом ова служба нерадо прихватили ове дужности. Они су обраћали пажњу на материјалноправну страну посла који се закључује. Према одредбама статута далматинских градова, они су задужени да воде рачуна да не постоји „in contractibus et inter contrahentes nulla fraus de cetero committatur.”²⁷ На тај начин они су надокнађивали недостатак непостојања нотарске корпорације у Далмацији која би надзирала своје чланове у

²² Sufflay, *Die dalmatinische Privaturkunde*, op. cit, str. 57; M. Kostrencic, *Fides publica*, Zagreb 1926, str. 7.

²³ M. Kostrencic, op.cit, str.17.

²⁴ Smičiklas, op.cit, 3, 195.

²⁵ *Statuta et leges civitatis Buduae*, cap. 260.

²⁶ Кад је, примјера ради, била одређена ревизија исправа у средњовјековном Котору, публикованих од нотара Vaartolomeja de Tribus Basilicis из Падове, онда се као ревизори спомињу *examinatores Communis*, који су за тај посао били нарочито одређени (*Stat. Cath.*, cap. 300). У литератури детаљније о томе код: Л. Маргетић, *Функција и поријекло службе егзаминатора у средњовјековним комунама Хрватског Приморја и Далмације*, Старине, Југославенска академија знаности и умјетности, књ. 55, Загреб 1971, стр.192-211.

²⁷ *Stat. Rag.*, V. Bogišić- K. Jireček, *Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272 cum legibus aetate posteriore insertis atque cum sumariis, adnotationibus et scholis a veteribus iuris consulis Ragusinis additis*, Monumento historico iuridica Slavorum meridionalium, vol.10, Zagreb 1904, cap.18; K. Kadlec, *Statuta et reformationes insulae Brachiae cum legibus, privilegiis, gratis et indultis ducalibus pro Communitate Brachiensi*, Monumenta historico iuridica Slavorum meridionalium, vol. XI, JAZU, Zagreb 1926, cap.21; J. J. Hanel, *Statuta et leges civitati Spalati*, Monumenta historico iuridica Slavorum meridionalium, pars I, vol.2, JAZU; Zagreb. 1878, cap.16; S. Ljubić, *Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis ordonae et civitatis insulae Lesinae*, Monumenta historico iuridica Slavorum meridionalium, pars I, vol.3, JAZU; Zagreb 1882-1883, cap.33. Детаљније код: M. Šufflay, *Die dalmatinische Privaturkunde*, str. 108 i dalje.

обављању посла.²⁸

2. Све мјере контроле нотарева рада свједоче о великом значају који је у то вријеме имала исправа са јавном вјером, тзв. *carta*. Она је била основ ваљаног правног саобраћаја међу странкама и уопште услов за правно функционисање комуналне општинске власти. Ако је састављена по прописаним правилима статута није се могла, осим вољом странака, поништити²⁹. Исправу је једино могао писати заклети општински нотар професионалац. Све злоупотребе, првенствено рад приватних нотарa и сачињавање исправа мимо статутом предвиђене процедуре, ригорозно је кажњавано високом казном од пет стотина перпера³⁰.

У формалном погледу нарочито се пазило да докуменат буде састављен по утврђеном или уобичајеном обрасцу. Нотарев потпис је представљао главни елеменат документа. Иза потписа, а некад и испред, нотар је стављао свој знак представљен у почетку крстићем, а доцније монограмом³¹. О великој важности формалне исправности карте свједоче и подаци о томе да су због таквих грешака искључене у примјени као доказно средство на суду у средњовјековном Котору све исправе, изузев брачних уговора, сачињених у јужнојадранским градовима од Бара до Драча³². Пракса је била у свим градовима да се штета коју би евентуално имала странка од рђаво сачињеног нотарског документа накнађивала од нотарa³³.

3. Фалсификовање исправа нарочито је строго кажњавано. На југу је санкционисано отсијецањем десне руке, а казна је “важила за свакога, а нарочито за нотарa». У сјеверним јадранским градовима ова тјелесна казна је коришћена као допунска у случајевима да «нотар није могао, или није хтио да плати новчану казну.³⁴

4. Потребно је нагласити, да је поред световног у скоро свим већим комунама, постојао и бискупски нотар који је радио у бискупији. Дјелатности су им свакако биле одвојене, а улога у комуни потпуно различита. Докуменат који је сачињавао бискупски нотар није имао карактер јавне исправе, уколико га није потврдио општински нотар. Дешавало се, међутим, да се у функцији општинског и бискупског нотарa нађе једно те исто лице, нарочито у вријеме млетачке доминације

²⁸ Kostrenčić, op. cit, str. 79; M. Šufflay, Die dalmatinische Privaturkunde, str. 108.

²⁹ Stat. Sath, cap. 291. De faciente cartam falsam; M. Kostrenčić, op. cit, str. 82.

³⁰ Stat. Cath. cap. 306 (god. 1363) «... ordinamus, quod a modo in antea nullus Notarius, tam civis, quam forensis, non praesumat, nec audeat in nostra civitate atque districtu facere aliquod Instrumentum publicum, nisi per nostrum iuratum Notarium”.

³¹ Šufflay, op. cit, str. 62.

³² Stat. Cath. cap 197, anno. 1322.

³³ Šufflay, op. cit, str. 64.

³⁴ M. Костренчић, оп. цит, стр. 83.

у јужнојадранским комунама. То није увијек одговарало комуналним властима. Првенствено се то односи на град Котор, у првој половини петнаестог вијека, гдје је дуже времена послове световног и бискупског нотара истовремено обављао Jovan de Luxia потписујући се као “*Cancellarius Communitatis et episcopalis curiae Catharensis*”.³⁵ Исто лице као световни и бискупски нотар може истовремено указивати на недостатак образованих световних нотара који могу обављати послове за комуналне власти. Са друге стране истовремено бискупски нотар је обављајући послове световног могао вршити злоупотребе. Бискупски архиви су, без обзира на то што исправа у њима сачињена није имала *fides publica*, изузетно важни за правне историчаре, будући да служе као допунска изворна грађа за односе световне и црквене власти³⁶.

IV НОТАРСКЕ КЊИГЕ

1. Осим што су писали исправе, нотари су се, почев од тринаестог вијека, бавили и преписом документа. Јавна књига се називала *quaternus imbreviatorum* и у њу су се уносили преписи свих докумената да би се, у случају губитка, могао издати дупликат. Јавна књига се није налазила код нотара него се чувала у суду³⁷.

На захтјев странке нотар је био дужан да према запису сачињеном у књигама изда дупликат документа. За добијање дупликата био је тачно одређен поступак који је морао бити строго поштован и од странке и од нотара. Заинтересована странка се обраћала градским судијама с молбом “за дозволу да јој се изда дупликат исправе”. Истовремено је полагала заклетву да је заиста изгубила документ³⁸.

³⁵ Бискупски архив у Котору, књ. 1, 25).

³⁶ У извјесним периодима развоја комуналне власти у јужнојадранским градовима су врло ригорозним статутарним одредбама покушале да елиминишу моћан утицај који је вршила црква на односе у друштву. О положају цркве као моћног феудалца у средњовјековном Котору види детаљније код Н. Богојевић-Глушчевић, Својински односи у Котору у XIV вијеку, Универзитетска ријеч, Никшић 1988, стр. 97-135. О положају цркве у средњовјековној Будви види код Ж. Бујуклић, Правно уређење средњовековне будванске комуне, Универзитетска ријеч, Никшић 1986, стр. 117-129.

³⁷ Šuflay, op.cit, str.103.

³⁸ Stat. Rag., V. Bogišić- K. Jireček, Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272 cum legibus aetate posteriore insertis atque cum sumariis, adnotationibus et scholis a veteribus iuris consultis Ragusinis additis, Monumento historico iuridica Slavorum meridionalium, vol.10, Zagreb 1904, cap. 48; J. J. Hanel, Statuta et leges civitatis Spalati, Monumenta historico iuridica Slavorum meridionalium, pars I, vol. 2, JAZU; Zagreb 1878, cap.36.

Црква је, на молбу општинских власти, такође учествовала у трагању за изгубљеним документима. У ту сврху бискуп би наредио да се губитак документа објави у свим црквама. Том приликом био је позван онај који је пронашао документ да га врати, под претњом искључења из цркве³⁹.

Тек би по испуњењу свих прописаних услова кумулативно, нотар приступио преписивању документа са свим абривијатурама како их је нашао забиљежене у јавној књизи. Ако се текст исправе није слагао са текстом у јавној књизи, исправа није важила, а доносилац би био кажњаван инфамијом⁴⁰.

2. Нотарске књиге и документи из средњовјековних градских општина су писани на латинском језику, готским курзивом. Како је на почетку говорни језик општинског становништва био романске провинијенције, било је логично да је официјелни језик нотарске канцеларије латински.

Насељавањем градских општина словенским становништвом а због првенствено трговинских комуникација између градског становништва и становништва у залеђу комуна, јавила се потреба за увођењем словенског језика у градске нотаријате. У томе се, у почетку у најјачим комунама јадранске обале, Дубровнику и Котору, а касније и у свим редом, успјело⁴¹. Нотарске књиге писане на српском језику нијесу сачуване у цјелости. Не постоје стога сигурни подаци о томе када је уведена словенска канцеларија у средњовјековне приморске градове у средишном и јужном дијелу Јадрана. Највјеродостојнијим подацима сматрају се ови које је изнио историчар Јиречек, о томе да су већ постојале од тринаестог вијека⁴².

У сјеверној Далмацији словенски нотар јавља се послије 1420. године (Задру, 1415, Сплиту, 1478, Трогиру, 1421).⁴³ Документа ове канцеларије су парцијално сачувана само у неким градовима сјеверне регије. Обзиром на бројне ратове који су се водили на овим просторима и честе смјене врховне власти, дио ове грађе налази се у страним архивима и градовима који су сада ван састава заједничке државе. Значајан дио грађе градова из јужне регије налази се у архиву града Задра у који их је пренијела Аустрија 1883. године⁴⁴. Грађа чека да буде обрађена, будући да

³⁹ C. Flaminus, *Catharus Dalmatiae civitatis in ecclesiastico atque civilis statu historicis documentis illustrata*, Patavii 1878, str.124.

⁴⁰ H. F. Schmid, *Dalmatinische Stadtbücher*, *Zgodovinski časopis*, 1952/1953, br. 6-7, str. 384-399.

⁴¹ И. Синдик, оп.цит, стр.47.

⁴² К. Јиречек, *Die mitklalterliche Kanzlei der Ragusaner*, str. 161.

⁴³ К. Јиречек, оп. цит, стр.169.

⁴⁴ R. Samardžić, *Pogled u našu prošlost (predgovor)*, *Dokumenti iz primorskih arhiva od X-XIX veka*, *Istorijski arhiv Beograd*, 1957.

с правом сматрају да се у њој управо налазе одговори на неке недоумице око рада словенских нотарна на просторима јужнојадранске регије⁴⁵. При томе се као посебно занимљиво намеће питање утицаја који је могао имати словенски нотар, поријеклом из унутрашњости земаља у чијем су склопу биле градске општине јер је са тих простора посредно стизао утицај византијске правне културе⁴⁶.

Nevenka Bogojević-Glušćević

ORIGIN AND ESTABLISHMENT OF THE NOTARY OFFICE IN THE EASTERN ADRIATIC MEDIEVAL COMMUNES

Summary

As in all the European countries, the notary service is in all the Eastern Adriatic towns of an Italian origin. It appeared for the first time in the 11th, for a short period of time, and in the 12th and 13th centuries it experienced true expansion in its development. In the beginning it were mostly the priests who performed notary service. Later, according to the provisions of the Statute, it can be concluded that notaries were legal experts.

The notary had a multiple role and was independent in his work. On one hand he is in charge of composing documents, marked as *carta*, their accuracy and public confidence, and on the other hand he participates in the creation of the contents of the document. The responsibilities of the notary activities are clearly specified in the Statutes. The notary that acted contrary to the legal regulations was called to account.

Apart from writing documents, written in Latin, with gothic italic, notaries were also engaged in transcribing documents, and made copies of all the documents that passed through the office. The public book and all transcripts were entered into it, in order to facilitate the issuance of duplicates in the case of loss. The public book was not with the notary, it was kept in the court. The notaries were creators, executors and recorders of legal rules from everyday life. Very important in Middle Ages were On its roles in Medieval Adriatic Communes very important influences came from Serbia and local inhabitance.

⁴⁵ Ј. Маргетић, Еклога из 726. године и њезина важност за нашу правну повијест, Зборник Правног факултета Свеучилишта у Риједи, бр. 1, 1980. год., стр. 53-78.

⁴⁶ Ј. Ферлуга, Византијска управа у Далмацији, Српска академија наука, посебно издање, књ. ССХС, Београд 1957; Ст. Ђорић, Постанак домаћих компилација византијског права, Архив за правне и друштвене науке, књ. VII, 1909/4, стр. 295-307; Ст. Новаковић, Римско-византијско право и народни правни обичаји, Годишњица Николе Чупића IX, Београд 1887, стр. 230-245.